

М. О. Карпенко*

ОСОБЛИВОСТІ ПОПЕРЕДНЬОГО РОЗГЛЯДУ СУДДЕЮ СПРАВ ПРО ЗЛОЧИНИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Ефективність провадження в кримінальних справах про злочини неповнолітніх обумовлюється, насамперед, вирішенням загальних завдань судочинства на окремих його етапах. Специфіці діяльності суб'єктів кримінального процесу, засобам доказування, правозахисним механізмам на різних стадіях процесу у справах цієї категорії присвячені роботи багатьох юристів, зокрема Ф. Багаутдинова¹, С. Єфимичева², Н. Гуковської, Г. Миньковського³, К. Дяченко, Н. Шость⁴, В. Леоненко⁵, Є. Лук'янчикова, Д. Письменного⁶, В. Шимановського⁷ та інших. Разом з тим, розвиток науки, зміни в законодавстві, впровадження в правову систему України міжнародних стандартів у сфері захисту дитини потребують нових поглядів на проблеми, що виникають під час провадження в окремих стадіях кримінального процесу.

Попередній розгляд справи суддею розглядається в науці як самостійна стадія кримінального судочинства, сутність якої полягає в перевірці всіх матеріалів досудового розслідування з метою встановлення необхідних юридичних та фактичних підстав для розгляду справи в суді. Наявність зазначеного етапу кримінального процесу обумовлена необхідністю виконання наступних завдань:

- а) перевірка законності та обґрунтованості притягнення обвинуваченого до кримінальної відповідальності;
- б) перевірка достатності підстав для розгляду справи в судовому засіданні;
- в) прийняття в кожній справі, що підлягає розгляду по суті, усіх необхідних організаційних заходів для своєчасного та повного судового розгляду;
- г) вирішення питання подальшого руху справи — призначення її досудового розгляду, зупинення провадження у справі; повернення її прокуророві; закриття справи; повернення справи на додаткове розслідування.

Вчені одностайні в тому, що в стадії попереднього розгляду справи суддею наперед не вирішується питання про винуватість особи у вчиненні злочину. Це обумовлено тим, що на підставі вивчення лише письмових матеріалів досудового розслідування, коли безпосереднє сприйняття суддею доказів та їх перевірка недопустима, неправильно передчасно робити висновки про доведеність обвинувачення, форму вини обвинуваченого, перевагу одних доказів перед іншими тощо⁸.

Тривалий час існували певні особливості провадження в стадії попереднього розгляду в кримінальних справах про суспільно небезпечні діяння, вчинені неповнолітніми. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 31 серпня 1970 року "Про внесення доповнень та змін в Основи кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік" визначав, що всі

© Карпенко М. О., 2008

* асистент кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (м. Харків), кандидат юридичних наук

¹ Багаутдинов Ф. Ювенальная юстиция начинается с предварительного следствия // Российская юстиция. — 2002. — № 9. — С. 43-45.

² Возбуждение и предварительное расследование дел о преступлениях несовершеннолетних: Учеб. пособие / Отв. ред. С. П. Ефимичев. — Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1982. — 100 с.

³ Гуковская Н. И., Долгова А. И., Миньковский Г. М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних. — М.: Юрид. лит., 1974. — 208 с.; Миньковский Г. М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел несовершеннолетних. — М.: Юрид. лит., 1959. — 208 с.

⁴ Дяченко К. І., Шость Н. В. Процесуальні особливості розслідування справ про злочини неповнолітніх. — Х.: Константа, 1997. — 56 с.

⁵ Леоненко В. В. Розгляд справ про злочини неповнолітніх у стадії віддання до суду. — К.: Наукова думка, 1972. — 150 с.; Леоненко В. В. Судебное производство по делам о преступлениях несовершеннолетних. — К.: Наукова думка, 1987. — 144 с.

⁶ Лук'янчиков Е. Д., Письменный Д. П. Разрешение органами внутренних дел заявлений и сообщений о преступлениях несовершеннолетних: Учеб. пособие. — К.: НИИРИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1987. — 67 с.

⁷ Шимановский В. В. Процесуальные особенности расследований преступлений несовершеннолетних. — Волгоград: НИИРИО, 1980. — 48 с.

⁸ Гальперин И. М., Лукашевич В. З. Предание суду по советскому уголовно-процессуальному праву. — М.: Юрид. лит., 1965. — С. 30; Михайлова Т. А. Предание суду в советском уголовном процессе / Отв. ред. В. В. Шубин. — М.: Юрид. лит., 1981. — С. 12.

справи про злочини неповнолітніх підлягають розгляду в розпорядчому засіданні суду, тобто розглядаються колегіально (суддею та двома народними засідателями)⁹. На думку законодавця, такий порядок провадження повинен був сприяти ретельній перевірці значного обсягу специфічних питань, забезпечував додаткові процесуальні гарантії особам, які не досягли вісімнадцяти років, та був спрямований на підвищення виховного впливу процесу. Ч. 1 ст. 240 чинного КПК України (далі КПК) визначає, що попередній розгляд усіх справ, які надійшли до суду від прокурора, здійснюється суддею одноособово з обов'язковою участю прокурора. До обов'язків суду входить вирішення щодо кожного неповнолітнього обвинуваченого двох груп питань: а) тих, що стосуються перевірки матеріалів кримінальної справи (ст. 237 КПК); б) тих, що підлягають вирішенню суддею у зв'язку з підготовкою справи до судового розгляду (ст. 253 КПК).

Ознайомлення з нормами, що регламентують провадження на стадії попереднього розгляду кримінальної справи суддею, свідчить, що КПК не передбачає яких-небудь особливостей розгляду справ про злочини осіб, які не досягли вісімнадцяти років. Однак всебічний аналіз питань, які вирішуються в цій стадії процесу в справах неповнолітніх, дає підстави зробити висновок, що багато з них мають певну специфіку. Це обумовлено необхідністю вирішувати додаткові завдання в межах єдиної форми судочинства, керуватися як загальними, так і спеціальними нормами з урахуванням особливостей особистості неповнолітнього та обставин кожної кримінальної справи¹⁰. Насамперед цю специфіку можливо побачити при вирішенні питання про закриття кримінальної справи щодо неповнолітнього на стадії попереднього розгляду справи суддею. Окрім обставин, передбачених ст. 6, ч. 1 ст. 7, ст. 7¹, 7², 8, 10, 11¹ КПК, законодавець передбачає можливість на цій стадії процесу закрити кримінальну справу щодо неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості у разі, якщо його виправлення можливе без застосування покарання (ст.ст. 9, 248 КПК). У цьому випадку підліток звільняється від кримінальної відповідальності і до нього застосовуються примусові заходи виховного характеру. Слід акцентувати увагу на тому, що лише при закритті кримінальної справи на підставі ст. 9 КПК суддя в стадії попереднього розгляду справи може застосувати до особи примусові заходи виховного характеру, які хоч і не є кримінальним покаранням, але суттєво обмежують свободу його особистості. Вбачається, що при нормативному регулюванні провадження в цій стадії процесу не зовсім чітко визначений механізм закриття кримінальної справи у разі, якщо суд дійде висновку про можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності і застосування до нього примусових заходів виховного характеру. Із норм КПК не зрозуміло, чи обов'язкова участь неповнолітнього, його захисника та законного представника у справах, які закриваються згідно ст. 9 КПК на стадії попереднього розгляду, яке їх процесуальне положення на цьому етапі судочинства тощо.

Аналіз норм КПК свідчить, що законом у судових стадіях процесу передбачено два порядки звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру шляхом закриття кримінальної справи в залежності від того, яким чином справа від прокурора потрапляє до суду. У першому випадку до суду надходить мотивована постанова слідчого, погоджена з прокурором, для вирішення питання про можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності на підставі ч. 1 ст. 97 КК України (далі КК). До моменту спрямування постанови до суду неповнолітньому пред'являється обвинувачення, а також всі матеріали справи. Обвинувальний висновок не складається. Прокурор, згідно ст. 232¹ КПК, одержавши від слідчого таку кримінальну справу, перевіряє повноту проведеного розслідування, законність постанови і може погодитися з постановою слідчого, спрямувавши справу до суду. Суддя, якщо він згоден з рішенням слідчого або прокурора, призначає справу до розгляду в судовому засіданні у строк не пізніше десяти днів, а в разі незгоди — повертає прокурору мотивованою постановою (ч. 2 ст. 447 КПК)¹¹. У

⁹ О внесении изменений в статьи 22 и 36 Основ Уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 31.08.1970 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1970. — № 36. — Ст. 362.

¹⁰ Леоненко В. В. Судебное производство по делам о преступлениях несовершеннолетних. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 56.

¹¹ Справи про суспільно небезпечні діяння, вчинені особою у віці від одинадцяти років до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність (ст. 7³ КПК України), вирішуються в такому ж порядку.

другому випадку, згідно із ст. 232 КПК, кримінальна справа про злочин неповнолітнього із затвердженням або складеним новим обвинувальним висновком направляється прокурором або його заступником до суду, якому вона підсудна. Суд за результатами попереднього розгляду у своїй постанові може прийняти рішення про закриття кримінальної справи при наявності обставин, передбачених ч. 1 ст. 97 КК. Таким чином, суд може закрити кримінальну справу щодо неповнолітнього в стадії попереднього розгляду і звільнити його від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру лише при наявності обвинувального висновку. Тому слід уточнити положення ст. 248 КПК, зазначивши в законі, що суд у цій стадії процесу може закрити справу лише при наявності обставин, зазначених у ч. 2 ст. 9 цього Кодексу.

Узагальнення матеріалів кримінальних справ про злочини неповнолітніх показало, що судді практично не використовують надану їм законом можливість звільнення підлітків від кримінальної відповідальності на підставі ст. 9 КПК у стадії попереднього розгляду справи. Перш за все це пов'язано з недостатньою урегульованістю цього питання чинним КПК. Слід звернути увагу і на той факт, що в теорії кримінального процесу немає єдиної думки щодо можливості та доцільності закриття кримінальної справи на підставі ст. 9 КПК на цьому етапі кримінального судочинства. Одні вчені вважають, що в стадії судового розгляду питання про застосування примусових заходів виховного характеру повинно вирішуватися тільки у складних випадках, коли необхідно використати можливість судового розгляду для всебічного дослідження та перевірки обставин справи й особистості підсудного. У всіх інших випадках краще вирішувати це питання на стадії попереднього розгляду справи суддею¹². Інші науковці зазначають, що суд слід обмежити у можливості закривати провадження в справі в цій стадії процесу та звільняти особу від кримінальної відповідальності. Відповідна позиція аргументується тим, що при вирішенні зазначеного питання судді необхідно виходити за рамки наданих йому повноважень і, по суті, вирішувати питання доведеності вини особи та питання відповідності фактичних даних обставинам справи поза межами судового слідства¹³. Існує думка, що в стадії попереднього розгляду можна закривати кримінальну справу на підставі ст. 9 КПК тільки у разі наявності двох умов: якщо злочин дійсно вчинений і якщо він є цілком очевидним, тобто немає ніяких сумнівів, що суспільно небезпечне діяння вчинила певна особа¹⁴. На наш погляд, у всякому разі, коли є підстави для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності і застосування до нього примусових заходів виховного характеру на стадії попереднього розгляду справи, суд повинен прийняти таке рішення. Відповідне твердження ґрунтується на тому, що така можливість прямо зазначена в законі (ст.ст. 9, 244, 248 КПК). Крім того, звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру на цій стадії процесу дозволить значно скоротити час провадження в справі. Проведені дослідження свідчать, що з моменту винесення суддею рішення про призначення справи до судового розгляду до моменту безпосереднього розгляду справи в судовому засіданні проходить тривалий час, іноді кілька місяців. Звільнення осіб, які не досягли вісімнадцяти років, від кримінальної відповідальності на більш ранніх етапах кримінального судочинства дозволить зменшити негативний вплив на неповнолітнього кримінального судочинства, а також дасть можливість раніше почати процес перевиховання. На необхідність більш швидкого розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх орієнтують і Мінімальні стандартні правила, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх. У п. 20.1 правил зазначено, що справу щодо неповнолітнього спочатку треба вести швидко, без будь-яких зайвих затримок¹⁵.

Вважаємо, що в КПК потребує впорядкування процедура звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру на стадії попереднього розгляду справи суддею. Вона може мати такий вигляд:

¹² Болдырев Е. В. Меры предупреждения правонарушений несовершеннолетних в СССР. — М.: Наука, 1964. — С. 78.

¹³ Там же. — С. 14.

¹⁴ Івасюк І. Г. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання внаслідок зміни обстановки: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. — Львів, 2002. — С. 11.

¹⁵ Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) // Збірник законодавчих актів і нормативних документів з питань соціально-правового захисту дітей. — К.: Столиця, 1998. — С. 28.

суддя за участю прокурора здійснює попередній розгляд справи. Якщо при цьому присутній неповнолітній обвинувачений та його захисник, то суд, при наявності підстав, передбачених ст. 9 КПК, у разі їх згоди може закрити кримінальну справу, звільнити підлітка від кримінальної відповідальності і застосувати до нього примусові заходи виховного характеру. Якщо обвинувачений та його захисник не згодні з цим рішенням, то суд після вирішення питань, зазначених у ст.ст. 237, 253 КПК, призначає справу до судового розгляду. Необхідність обов'язкової згоди неповнолітнього та його захисника пов'язана з тим, що, звільняючи неповнолітнього від кримінальної відповідальності на підставі ст. 9 КПК, суд застосовує до нього примусові заходи виховного характеру, які можуть суттєво обмежувати права та свободу неповнолітнього. Тому, якщо сторона захисту вважає, що справу необхідно закрити з інших підстав або неповнолітній є невинуватим, і готова довести це в судовому засіданні, то її неможливо лишати цього права. Окрім того, при закритті кримінальної справи в стадії попереднього розгляду справи суддею рішення про доведеність винності обвинуваченого, обрання заходу виховного впливу та деякі інші питання вирішуються в основному на підставі письмових матеріалів, тобто суд безпосередньо не ознайомлюється з думкою учасників процесу з цього питання. При існуючому порядку закриття кримінальної справи (ст. 248 КПК) суд при наявності обставин, передбачених ст. 9 КПК, не з'ясовуючи думку неповнолітнього, своєю мотивованою постановою, закриває справу. На постанову протягом семи діб з дня її винесення сторони можуть подати апеляції до апеляційного суду, а якщо справа розглядалася по першій інстанції апеляційним судом — касаційні подання чи скарги до касаційного суду.

Якщо під час попереднього розгляду справи суд дійде висновку про можливість закриття кримінальної справи на підставі ст. 9 КПК, але неповнолітній та його захисник не присутні в судовому засіданні, суд повинен відкласти розгляд справи. Після цього в триденний строк він зобов'язаний сповістити учасників процесу про призначення нового судового засідання. При цьому присутність неповнолітнього обвинуваченого та його захисника є обов'язковою, а неявка інших учасників процесу не повинна перешкоджати розгляду справи. Розгляд справ, у яких суд приймає рішення про їх закриття згідно ст. 9 КПК, повинен провадитися за правилами, передбаченими ст.ст. 447, 448 КПК України. Про закриття кримінальної справи та застосування примусових заходів виховного характеру суд інформує кримінальну міліцію у справах неповнолітніх. У разі закриття справи в стадії попереднього розгляду копія постанови (ухвали) вручається неповнолітньому, його захиснику, законному представнику та потерпілому, що дає їм можливість оскарження рішення суду.

Чинним КПК передбачений скорочений порядок судового слідства в стадії судового розгляду справи. Він полягає у тому, що суд з'ясовує думку учасників судового засідання про докази, які треба дослідити, та про порядок їх дослідження. Суд вправі, якщо проти цього не заперечують учасники судового розгляду, визнати недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ні ким не оспоруються (ст. 299 КПК). Такий порядок судового слідства, перш за все, передбачений у законі для прискорення всього провадження в справі і є доцільним саме при розгляді в суді кримінальних справ про злочини неповнолітніх. Підготовка до скороченого порядку судового слідства починається вже зі стадії попереднього розгляду справи суддею. Ч. 2 ст. 253 КПК визначає, що за наявності підстав вважати, що в стадії судового розгляду відповідно до ст. 299 цього Кодексу будуть досліджуватися лише деякі докази або вони не будуть досліджуватися взагалі, суддя вправі викликати в судові засідання лише тих осіб чи витребувати лише ті докази, про допит чи дослідження яких надійшли клопотання від учасників судового розгляду. Окресливши в КПК вищевказане положення, законодавець чітко не визначив, що це за підстави, які дадуть суду можливість вважати про обмеження обсягу доказів, що будуть досліджуватися в стадії судового розгляду. В стадії попереднього розгляду справи суд узнає про ставлення особи до пред'явленого обвинувачення з матеріалів справи, але не знає, як вона ставиться до сукупності доказів, що покладені в основу обвинувачення. До того ж, учасники процесу зовсім не мають уяви про те, які саме докази покладені в основу обвинувального висновку, на підставі якого підсудний буде звинувачуватися у вчиненні злочину під час судового

розгляду справи. Ст. 254 КПК визначає, що копія обвинувального висновку вручається підсудному не пізніше як за три доби до дня розгляду справи в суді. На практиці це положення закону сприймають буквально, тобто акт державного обвинувачення вручається саме за три дні до судового засідання, а іноді, з порушенням закону, безпосередньо перед ним. У разі, якщо підсудний з'явиться на попередній розгляд справи, то йому буде важко оперативно відреагувати на доповідь прокурора щодо можливості призначення справи до судового розгляду і скористатися наданою йому ст. 240 КПК можливістю висловлювати свої думки шляхом подання клопотань щодо питань, зазначених у ст. 237 КПК. Вбачається, що для усунення цього недоліку необхідно передбачити в законі порядок, при якому особа, щодо якої справа призначається до попереднього судового розгляду, повинна отримати копію обвинувального висновку не пізніше, ніж за три дії до його початку. Маючі цей документ, обвинувачений може заявляти клопотання стосовно питань, зазначених у ст. 237 КПК, висловлюватися з приводу обсягу доказів, що можуть бути досліджені під час судового розгляду тощо. Слід зазначити, що в усякому разі при прийнятті неповнолітнім рішення про розгляд кримінальної справи в порядку ст. 299 КПК суд повинен з'ясувати думку його захисника, оскільки внаслідок недостатнього досвіду дитині важко усвідомлювати наслідки прийнятого ним рішення.

Підводячи підсумок вищевикладеному, необхідно зазначити, що залишаються дискусійними або не вирішеними ще багато питань, які виникають під час провадження в кримінальних справах про злочини неповнолітніх. Зокрема, потребує додаткового дослідження проблема участі спеціаліста в справах цієї категорії, процесуальна регламентація порядку надходження справи до суду та її судового розгляду. Тому, на наш погляд, питання, які були предметом опрацювання цієї статті, можуть стати корисними для подальшого вивчення проблеми вдосконалення кримінального процесу у справах про злочини неповнолітніх.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального процесу
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 14 від 19 червня 2008 року)*

